



Тетяна Шарненкова

Житомирський державний університет
імені Івана Франка (Україна)

Погляди відомих педагогів кінця XIX– –початку XX ст. на організацію самоосвіти вчителя

Abstrakt

The paper defines and analyzes the ideas of scientists and educators late XIX - early XX century, whose innovative pedagogical searches active in educational activities significantly enriched the national pedagogical theory and practice. The main attention is paid to professional self-education teacher, his moral character. It is proved that the created image of the teacher has not lost relevance today J. Chipiga, A. Duhnovicha, S. Myropolskoho, M. Dragomanov, A. Muzichenko, T. Lubentsya, J. Korczak on the role of self-education in shaping the personality of the teacher.

Key words: teacher, self-improvement, requirements for teachers, educational ideas

У сучасних умовах модернізації освітньої системи одним із пріоритетних завдань є не тільки оновлення змісту освіти, пошук ефективних методів, прийомів і засобів навчання, а й формування нової генерації висококваліфікованих педагогів з інноваційним типом мислення, розвинутою світоглядною культурою. Особливу увагу слід приділяти організації самоосвіти вчителя, адже саме самоосвіта є важливою умовою формування високого професіоналізму педагога. Значення проблеми самоосвіти вчителя особливо збільшилось у зв'язку зі змінами, які відбуваються в сучасному суспільстві й освіті. У пошуках ефективних шляхів вирішення цієї проблеми доцільно звернутися до педагогічної спадщини минулого, оскільки в різні історичні часи було висловлено багато цікавих педагогічних ідей і нагромаджено актуальний для сьогодення досвід самоосвіти вчителя.

Протягом останнього десятиліття увага вітчизняних педагогів звернута на розвиток освіти, школи і педагогічної думки періоду кінця XIX – початку XX ст. взагалі і проблем учительства зокрема. Погляди педагогів зазначеного періоду на питання особистості вчителя, його професійної самоосвіти знайшли відображення у працях Л. Березівської, Н. Дем'яненко, Е. Панасенко, І. Пінчук, Н. Побірченко, І. Сидоренко, Т. Столярчук та ін.

Мета статті – проаналізувати погляди відомих українських педагогів кінця XIX – початку XX ст. на організацію самоосвіти вчителя.

Основний матеріал дослідження. В другій половині XIX – на початку XX ст. інтерес до проблем учительства у суспільстві був викликаний об'єктивними причинами. По-перше, учительство порівняно з іншими прошарками інтелігенції стояло найближче до всіх членів суспільства. По-друге, воно формувало громадянське й духовне обличчя молоді, світогляд підростаючого покоління, від знань, культури, моральних цінностей та самосвідомості якого залежало майбутнє країни. По-третє, високі вимоги, що ставило суспільство до вчителя, його особистості і професійної підготовки, сприяли прагненню вчителів до саморозвитку й самоосвіти. По-четверте, сфера народної освіти та її головний діяч – учитель – постійно знаходились у центрі уваги суспільства¹.

Проблема вчителя привертала велику увагу вітчизняних громадських і освітніх діячів, педагогів, зокрема Б. Грінченка, М. Демкова, О. Комарова, С. Миропольського, Т. Лубенця, С. Русової, Л. Соколова, Я. Чепіги та ін. У їхніх працях чітко простежується думка, що вчитель відіграє визначну роль у підготовці дитини до дорослого життя, несе відповідальність за долю кожного учня, за підростаюче покоління, суспільство, державу. Отже, від результатів його праці залежить майбутнє всієї нації. Тому питання про те, хто може бути вчителем, яким вимогам він має відповідати, набували в умовах боротьби за демократизацію народної освіти, створення нової школи особливої актуальності.

Вивчення й аналіз праць вказаних учених показує, що вчителя вони розглядали як центральну фігуру в навчально-виховному процесі. І від того, яка особистість перебуватиме поруч з учнями, залежить подальша їхня доля, розвиток, вихованість і освіченість².

Вітчизняні педагоги досліджуваного періоду відзначали, що процес формування високого професіоналізму вчительських кадрів повинен здійснюватись під впливом трьох тенденцій: особистісної (вчитель як творець педагогічного процесу, надає йому деякого особистісного відтінку), загальнолюдської (вчитель повинен бути духовно-розвинутою особистістю взагалі, здатною органічно входити до будь-якого суспільства, реалізовувати себе як особистість і професіонал у будь-якому середовищі), національної (вчитель має глибоко розуміти національні особливості, вивчати історію, культуру, мову, традиції, звичаї свого народу і виховувати дітей так, щоб вони були рідними своєму народу за духом, переконанням та ідеалами)³.

Взірцем для українського вчителя, на наш погляд, є український просвітитель XIX ст. Олександр Васильович Духнович (1803–1865). Працюючи після

1 Панасенко Е. А. Идеал учителя у вітчизняній педагогічній журналістиці другої половини XIX - початку XX століття. дис... канд. пед. наук: спец. 13.00.01 / Панасенко Еліна Анатоліївна. – Слов'янськ, 2001. – 230 арк.

2 Миропольский С. Учитель, его призвание и качества, значение, цели и условия его деятельности в воспитании и обучении детей. 3-е изд. пересмотрен. и дополн. – СПб., 1909. – 148 с.

3 Панасенко Є.А. Идеал учителя у вітчизняній педагогічній журналістиці другої половини XIX - початку XX ст. - Автореф. канд. пед. наук. - Луганськ, 2001. - 20с.

закінчення Ужгородської гімназії та духовної семінарії домашнім учителем, викладачем гімназії, священиком, він будив у краї думку про необхідність поширення освіти і самоосвіти як основи духовного життя людини.

Оцінюючи педагогічну спадщину і визначаючи місце О. Духновича в контексті досліджуваної проблеми, слід зазначити, що вся його багатогранна діяльність випливала з потреб суспільного життя досліджуваного періоду, а саме середини XIX століття. Потрібно було розвивати рівень освіти серед населення, піднімати професійний рівень вчителя. Саме для цього він створив ряд підручників.

Вершиною педагогічної творчості О. Духновича є написання ним першого підручника з теорії і практики навчання і виховання молоді «Народной педагогии в пользу училищ й учителей сельских» у 1857 р. Цей твір став підручником практичної і теоретичної діяльності просвітителя і відіграв надзвичайно важливу роль у розвитку вітчизняної педагогіки та шкільної справи.

Взятися за створення цієї праці просвітителя змусила відсутність систематизованих знань з теорії та практики навчання дітей, підготовки вчителів до наставництва. Це ускладнювало навчальний процес, більшість учителів, не маючи відповідних знань для роботи з дітьми, інтуїтивно вели навчання, часто невміло дбали про розвиток дітей. Враховуючи це, О. Духнович систематизував наявні педагогічні знання, використавши власний досвід і подав їх у вигляді підручника для вчителів і тих, хто готується взятися до наставництва.

Учителів О. Духнович називає просвітителями народу, його сіллю. Діяльністю вчителя має бути знищено зло і процвітати доброчинність. На думку педагога, не кожна людина може бути наставником. Ним є той, хто має природні нахили, добре знання предметів та навчання дітей.

О. Духнович вважав педагогіку мистецтвом мистецтв, а педагог, на його думку, усіх митців з огляду на звання своє перевищує⁴. Для того щоб, за висловом О. Духновича, людину і людство влаштувати, необхідно досконало оволодіти педагогічними знаннями, навчитися їх застосовувати, удосконалювати, передбачати наслідки вчиненого: «такими міркуваннями займатися, як би змогли легше і більш успішно виконувати свій обов'язок»⁵.

О. Духнович у праці «Народна педагогія» зазначає: «Тому, хто бажає бути учителем, по-перше, потрібно самому вчитися; бо як вчитиме іншого той, хто сам є невігласом або мало знає з предметів, які він повинен викладати? Такий подібним був би до сліпого, який сліпого водив і до рову впав.»⁶.

Вимагаючи від учителя постійного інтелектуального і морального розвитку,

4 Духнович О.В. Твори: в 4 т. / О.В. Духнович. – Братіслава, 1962. – Т. 2. – 733 с. – С. 200.

5 Ibid. – С. 205.

6 Історія української школи і педагогіки: хрестоматія / Упоряд. О. О. Любар; за ред. В. Г. Кременя. – К.: Знання, КОО, 2003. – 766 с. – С. 200.

О. Духнович, зокрема, писав, що вчитель має бути взірцем чесності й порядності, тому що він – це “дзеркало, дивлячись в яке, молоді юнаки бачать свою процвітаючу доброчесність”.

У рамках розгляду проблеми організації самоосвіти вчителя досліджуваного періоду вважаємо доречним згадати відомого педагога і вченого Миропольського Сергія Іринейовича (1842 – 1907). Науковець вказував на те, що існують два головних способи удосконалення педагогічної діяльності вчителя: шлях освіти і шлях самоосвіти. Розглядаючи педагогіку не тільки як науку, а й як мистецтво, С. Миропольський вважав, що діяльність учителя має бути творчою. „Хто хоче вивчити мистецтво, – підкреслював С. Миропольський, – той повинен мати до нього здібність або хист”⁷. Отже, важливою передумовою успішної діяльності вчителя була наявність педагогічних здібностей.

Не можна не погодитися із думкою С. Миропольського про те, що педагогічна професія не приваблює своїми вигодами й зручностями – це, як правило, „звання місіонера”. При низькій матеріальній винагороді вчительська діяльність вимагає самовідданості, постійної й наполегливої праці, невичерпної енергії і терпіння. Тільки вчитель за покликанням зможе подолати всі труднощі, які виникатимуть на його шляху, та „буде нагороджений любов’ю дітей, повагою та щирою прихильністю їхніх батьків, співчуттям громадськості та внутрішньою життєдайною

Але успіх педагогічної діяльності не визначається одним покликанням. Учитель має бути всебічно освіченим.

Крім загальноосвітніх знань, значне місце в системі його професійної підготовки повинні займати педагогічні й методичні знання, які вміщують ґрунтовне вивчення загальної педагогіки, дидактики, історії педагогіки, методики викладання. С. Миропольський підкреслював, щоб бути майстром своєї справи, слід не тільки володіти ґрунтовними теоретичними знаннями, а й набувати практичних умінь і навичок. Тому педагогам він радив займатись самоосвітою, вивчати досвід інших учителів, спостерігати за методами, прийомами та засобами їх викладання, а також подавати власні показові уроки.

Формування особистості педагога є процесом складним і тривалим, що не завершується опануванням певним обсягом знань. Якою достатньою не була б підготовка, вчитель має постійно поповнювати свої знання, прагнути до самовдосконалення, щоб бути з часом нарівні та відповідати своєму високому й почесному званню. Тому однією з важливих, професійно значущих рис учителя С. Миропольський вважав самовдосконалення, що розглядалося як гармонійне поєднання самоосвіти і самовиховання.

Самоосвіта за С. Миропольським, є наступним ступенем освіти, постійним і неперервним, який веде вчителя до професійного зростання, застерігає від рутини, спонукає до руху вперед. Звідси його тверда переконаність, що вчи-

7 Миропольський С. Учитель, его призвание и качества, значение, цели и условия его деятельности в воспитании и обучении детей. 3-е изд. пересмотрен. и дополн. – СПб., 1909. – 148 с. – С. 2.

тель з перших днів перебування в школі повинен систематично підвищувати свій освітній рівень. Серед засобів самоосвіти педагог виділяв читання літератури, спостереження та взаємне спілкування вчителів.

Великий вклад у розвиток шкільної справи зробив видатний історик, просвітител, педагог, публіцист та громадський діяч Михайло Петрович Драгоманов (1841 – 1895). Свою педагогічну діяльність М. Драгоманов розпочав у 1862 році, коли погодився вести навчальні курси для підготовки сільських учителів. Після того, як курси було закрито, можна помітити перерву в його освітній діяльності, оскільки в цей час він займався історичними науковими дослідженнями. Але вже у 1877 році М. Драгоманов видав документально-публіцистичний нарис „Народні школи України серед життя і письменства в Росії”, де висловлював свої думки про навчання, виховання та просвіту народу.

Науковий доробок М. Драгоманова як педагога відігравав, на нашу думку, суттєву мотиваційно-спонукальну роль у професійному вчительському середовищі, оскільки давав змогу народним учителям усвідомити значущість своєї професії та її соціокультурну сутність. Він говорив, що жодні книжки, підручники, нові методи навчання не можуть замінити учителя у школі, оскільки разом із знаннями він віддає учням частку своєї душі. Закликав учителів особливу увагу звертати на вивчення основних принципів педагогіки⁸.

У своїх статтях М. Драгоманов розглядав широке коло проблем, які також стосувалися питання підготовки кадрів для народних шкіл⁹. Особливого значення М. Драгоманов надавав учителю. Він зауважував, що педагогові більше, ніж кому іншому, потрібне самовдосконалення. Без таких чеснот як справедливість, доброта, терпіння, любов учитель перетвориться на ремісника, не зможе реалізувати свого призначення, стане губителем дитячих душ, а не їхнім наставником, дороговказом¹⁰.

Михайло Драгоманов зазначав, що високий професійний рівень учителів може забезпечити лише ґрунтовна підготовка. Після закінчення педагогічного факультету вчитель повинен подбати про самоосвіту. М. Драгоманов надавав вирішального значення самоосвіті вчителя. Адже, ні нові методи навчання, ні книги не можуть замінити вчителя. Він передає дітям ще частину власної душі.

Провідне місце серед корифеїв вітчизняної педагогічної думки з проблеми особистості вчителя, його підготовки, морального обличчя, педагогічної майстерності належить видатному вченому, публіцисту, громадському діячу, авторові численних науково-методичних праць Якову Феофановичу Чепізі-Зеленкевичу (1875–1938).

8 Українська педагогіка в персоналіях : навч. посібник. У 2 кн. / [за ред. О. В. Сухомлинської]. – К. : Либідь, 2005. – Кн. 1. – 624 с. ; Кн. 2. – 552 с.- С.376-384.

9 Михайло Драгоманов: документи і матеріали 1841–1994. – Львів : Наукове товариство ім. Шевченка у Львові, 2001. – 731 с. – С. 294.

10 Побірченко Н.С. Учитель – добра і розуму повелитель. (Громадівці про роль учителя у національному вихованні підростаючого покоління.) // Учитель. – 2000. – № 4-6 – С. 39-43.

Я. Чепіга надзвичайно шанував працю вчителя і бачив у його особі ту культурну силу, що несе людям світло, знання і доступ: «Учитель – довірений народу, довірений нації у вихованні й освіті нового покоління. Йому вірять, на нього покладаються найдорожчі надії. В його руках майбутнє народу, доля й щастя країни»¹¹.

Високо оцінюючи суспільну роль учителя, Я. Чепіга у книзі «Самовиховання вчителя» (1914р.) висував чимало високих і цілком доречних вимог, яким мусить відповідати особистість учителя-професіонала.

Я. Чепіга у своїй творчості надавав великого значення духовним якостям учителя: моральній чистоті, громадянській позиції, вольовим здатностям, естетичній культурі. З особистісними властивостями педагога вчений тісно пов'язував його професійні риси: любов до дітей, психологічну культуру, педагогічний такт, спостережливість, гуманістичне мислення, творчу уяву, самовдосконалення.

Він радив учителеві постійно займатись самоосвітою, вивчати анатомо-фізіологічні і психологічні особливості розвитку дітей, враховувати їх у навчально-виховному процесі. Вчитель тільки тоді стає творцем особистості дитини, коли пізнає закони її розвитку, глибоко знає вікову психологію. Спонукаючи до самооцінювання, самопізнання і самовдосконалення у різних видах діяльності. Я. Чепіга вказував на те, що істотною ознакою учительської професії є педагогічна творчість, неординарність учителя. У педагогічній праці, зазначав учений, все важливо: і та чи інша дидактична система, і вдосконалений метод навчання. Усе це має сенс лише тоді, коли вчитель є тією особистістю, яка стимулює учнів до розумового й морального розвитку.

Невід'ємною частиною усього його життя була науково-публіцистична робота. Свої перші наукові праці він розпочав друкувати у журналі «Світло».

Одна за одною виходять книги, підручники, посібники Я. Чепіги, присвячені різним нагальним питанням освіти та виховання в Україні на початку XX ст. Відомо, що творча науково-публіцистична спадщина Я. Чепіги охоплює понад півтори сотні праць. Аналіз освітньої й науково-публіцистичної діяльності Я. Чепіги спонукає до думки, що «довгі роки наполегливої, тяжкої, але невпинної праці висунули Я. Чепігу з-поміж народних учителів на високий п'єдестал науково-педагогічної діяльності.

Видатний український педагог Я. Чепіга у своїх працях постійно звертався до особистості вчителя. На його думку, людина повинна обирати професію вчителя свідомо, бо «коли людина не примусово взяла на себе цю велику місію, то повинна вивчити той ґрунт, куди падатимуть зерна правди, вивчити і зрозуміти психіку тих, котрим учитель своїми руками, діями, вчинками,

¹¹ Чепіга Я. Самовиховання вчителя / Чепіга (Зеленкевич) Я.Ф. // Вибрані педагогічні твори: навчальний посібник / [упор., Науковий редактор Л.Д. Березівська] / Інститут педагогіки АПН України. - Харків: ОВС, 2006. - С. 129-144. - С. 130.

словами, всім своїм поведженням буде зразком і прикладом”¹².

Учитель повинен не лише любити дітей, а й бути справедливою та терплячою людиною. Також Я. Чепіга наголошував, що вчитель повинен не тільки майстерно володіти методикою викладання свого предмета, а й підходити до праці творчо, шукати нові методи навчання і виховання, займатися самоосвітою¹³.

Яскравою постаттю вітчизняної педагогіки є Олександр Федорович Музиченко (1875–1937 рр.) – талановита людина, професор педагогіки, методист, дидакт, громадський діяч. Ідеї О. Музиченка щодо реформування національної школи та ролі вчителя в освіті були провідними у педагогічній теорії та практиці на початку ХХ століття. У час, на який припадає формування О. Музиченка як педагога, в Україні велися активні пошуки розвитку національної школи, складових професійної майстерності вчителя-вихователя, обґрунтовувалася необхідність спеціальної педагогічної освіти на засадах духовних, соціальних і професійних цінностей людської особистості.

Педагог вважав, що вчительство й педагогічна наука повинні цікавитися зарубіжним культурно-освітнім досвідом, насамперед тому, що це спонукатиме їх до самоосвіти. Важливим чинником педагогічної майстерності вчителя Олександр Федорович уважав уміння аналізувати поставлені освітні завдання, а для цього потрібно знати і використовувати інноваційні ідеї представників сучасних педагогічних течій. Він оцінював кожне із завдань, що стояли перед учительством у кінці ХІХ – на початку ХХ століття як «складні та тонкі, яких ще ніколи не було»¹⁴.

О. Музиченко протягом усього життя займався самоосвітою. Цілком слушно вчений обстоював думку про те, що «вчитель повинен завжди вчитися, щоб не зробитися духовним банкрутом». Для цього до викладання треба добирати найкращих, міцних людей, які зможуть знайти задоволення від своєї праці в школі¹⁵.

Педагог має бути обізнаний із дидактикою та методикою викладання, добре розумітися на філософських теоріях, психології, етиці, логіці, естетиці, науці про державне урядування, юридичних науках. Матеріал для ознайомлення з педагогікою в такому розумінні й обсязі повинна дати учителеві спеціальна галузь педагогічної науки або вивчення сучасних педагогічних течій. О. Музиченко вважав, що керувати педагогічним процесом зможе лише теоретично підготовлений учитель, ознайомлений з науковою термінологією. Це дозволить йому передбачити ефект від використаних ним методів навчання, зрозуміти причини своїх успіхів та невдач.

12 Чепіга Я. Народний учитель і національне питання / Я. Чепіга // Світло. – 1912. – Кн. 1. – С. 21-22.

13 Ювілей О. Чепіги Я. : хроніка й інформація // Радянська освіта. – 1926. – № 4. – С. 70-72.

14 Музиченко О. Ф. Сучасні педагогічні течії в Західній Європі і Америці. / О. Ф. Музиченко. – К., 1919. – 109 с. – С. 7.

15 Музиченко О. Школа в Західній Європі та Америці / О. Музиченко // Освітня діяльність і педагогічні погляди О. Ф. Музиченка / Укл. Н. Ярмак. – Ніжин: МІЛАНІК, 2007. – С. 184–191. – С. 17, 18.

Серед особистісних якостей учителя О. Музиченко виділяв: любов до дітей, доброту, гуманність, педагогічний такт, учительський хист. Погоджуючись з німецьким філософом Ш. Освальдом, О. Музиченко пропонував оцінювати працю вчителя «за кількістю щастя, що «розсіває» він у своєму класі».

Активним діячем народної освіти, який віддав педагогічній діяльності понад 50 років, був Тимофій Григорович Лубенець (1855 – 1936). Він належав до числа визначних діячів прогресивної педагогіки та освіти народу, здобув славу талановитого педагога-практика, видатного теоретика-методиста, визначного громадського освітнього діяча. Усі свої знання, сили віддав народній школі, боровся за поширення освіти і культури серед народу. 40 років підряд його обирали керівником і лектором літніх педагогічних курсів учителів у різних містах України. Працюючи на посаді вчителя початкових шкіл, обмінювався думками з учителями-практиками на численних учительських з'їздах і курсах, спілкувався з батьками, що дало йому змогу зібрати важливий матеріал для вивчення методики роботи вчителів, створення підручників, методичних посібників.

Багато і плідно Тимофій Григорович у галузі теорії педагогіки. Його педагогічні праці присвячені питанням дошкільного виховання, початкового навчання, освіти та самоосвіти дорослих, зв'язку навчання з життям.

Упродовж 1873–1913 років написав близько тридцяти підручників, методичних посібників і книжок на різні педагогічні теми. Т. Лубенець провів цікаве дослідження типів учителів, матеріали якого узагальнив у спеціальному розділі “Педагогічних бесід” (бесіда 31-а). Учителеві надавав надзвичайно великого значення і щиро вірив, що вивести народ на світлий шлях культури і достатку можна лише через освіту.

У “Вступительной беседе к учащимъ въ народныхъ училищахъ” автор в загальному висловлює думки про грамотність, значення книжки в житті людини, для самоосвіти народу. Учителем, на думку Т. Лубенця, має бути людина за покликанням, яка сама має відчувати цілковиту свободу у виборі методів навчання, не бути “безпристрасною машиною”¹⁶. Учителя вважав найбільш корисною людиною для підростаючого покоління. Він зазначав, що вчитель працює «так просто, як росте дуб, і так безперервно, як світить сонце.».

Цікавим спостереженням Т. Лубенця є факт, що методичні прийоми навчання і виховання будуються на вродженому, природному хисті вчителя. Що добре виходить у цього вчителя, те зовсім невдало буде в іншого. «Якості справжнього вчителя – природні, з якими справжній педагог народжується, і сила шкільної дисципліни насамперед полягає в особистості вчителя, в його педагогічному таланті й здібностях його душі». Проте, на думку вченого, кожний учитель може досягати поставленої мети за допомогою наполегливої праці способом самоосвіти, яка обов'язково матиме результат і в

16 Лубенець Т. Педагогические беседы. – Изд. 2-е, доп. и перераб. – С.-Пб.: Изд. П. В. Лубенникова, 1913. – 583 с. – С. 18.

учнях. Тимофій Лубенець наголошував, що «чим більше буде з боку вчителя наполегливості, тим більше буде й податливості з боку учнів».

Педагогічну працю вчителя Т. Лубенець вважав винятково складною і почесною. Він називав педагогіку найскладнішим мистецтвом, а педагога – художником, що має переваги над усіма іншими мистецтвами, тому що створює не якусь маленьку річ, а людину і суспільство.

До кращих надбань світової педагогічної практики відносимо також педагогічну систему польського вчителя-вихователя, лікаря-педіатра, талановитого письменника Януша Корчака (1878–1942). В історію педагогіки він увійшов як реформатик-практик у галузі виховання й опікунства, зокрема виховання в дитячих сирітських закладах.

Важливим для нашого дослідження є обґрунтування Янушем Корчаком нових на той час і актуальних сьогодні етико-педагогічних норм поведінки педагогів:

- гуманістичне, толерантне ставлення до дітей, що передбачає дотримання їх прав;
- постійне всебічне вивчення дитини з метою правильного діагностування;
- добір найбільш адекватних форм і методів педагогічного впливу;
- висока культура поведінки, вміння саморегуляції, прагнення саморозвитку та само-вдосконалення¹⁷.

Погляди Януша Корчака на завдання і працю вчителя заслуговують особливої уваги, оскільки основна проблема педагогіки майбутнього – поєднати вільний розвиток дитини з педагогічним керівництвом. Це ставить високі вимоги до педагогів, які свою діяльність повинні будувати на ідеях індивідуального особистісного розвитку, природо- та культуровідповідності.

Відтак, творче використання ідей польського педагога-гуманіста у діяльності вчителя в сучасних умовах сприятиме поповненню, збагаченню форм і напрямів у підготовці педагога нового тисячоліття. Саме від Януша Корчака педагог нового тисячоліття може вчитися, як розвивати особистість дитини, здійснювати особистісний та професійний саморозвиток і працювати творчо в закладах освіти різного типу.

Розгляд вітчизняної педагогічної спадщини кінця XIX – початку XX ст. незаперечно засвідчує, що до особистості вчителя висувалися досить значні вимоги, і це пояснюється тим, що в той час цінувався високоморальний і високоосвічений учитель, який постійно вдосконалював свої професійні вміння шляхом самоосвіти.

¹⁷ Денисюк С. Проблема формування особистості у педагогічній спадщині педагога-гуманіста Я. Корчака : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.01 / С. Денисюк. – Київ, 2000. – 22 с. – С. 14.